

דימוי העולים מארצות האסלאם בסיפוריו של אליעזר שמאלי לאחר הקמת המדינה

דוד גדג'

תקציר

במאמר אנתח סיפורים קצרים שפרסם אליעזר שמאלי, סופר הילדים זוכה פרס ישראל, מהקמת המדינה עד שנות השמונים, ובמרכזם דמויות של עולים מארצות האסלאם. אצביע על מאפייני הייצוג שלו לעולים ואנתח את הדימוי שביקש להבנות עבור קוראיו הצעירים. לאחר סקירה של המחקרים הקיימים על הדימוי של העולים מארצות האסלאם בדיסציפלינות של היסטוריה, ספרות וספרות ילדים, אציג אמות מידה לניתוח טקסטים, שמציעות מתווה מתודולוגי לחקר דימויים וייצוגים. אראה כי הדימוי של עולים מארצות האסלאם שעיב שמאלי היה לרוב מורכב ונטול סטראוטיפים וכי הוא חרג מהדימוי הרווח השלילי שהיה להם בעשורים הראשונים למדינה. אראה כי בסיפוריו הוא הכליל את העולים מארצות האסלאם בנרטיב הציוני החלוצי, היה קשוב לתרבותם ופרס אותה לפני הקוראים. שמאלי הציג את משפחותיהם באור חיובי ותיאר את הגברים כבעלי הון תרבותי יהודי. הוא גם היה ער למחדלים של הממסד הקולט וחשף אותם, ובתוך כך תיווך את תפיסותיהם ואת דעותיהם של העולים. למאמר תרומה לשדה המחקר של דימוי וייצוג, לחקר יוצאי ארצות האסלאם במדינת ישראל ולחקר ספרות הילדים.

מילות מפתח: אליעזר שמאלי, דימויים, היסטוריה, יהודי ארצות האסלאם, ייצוגים, ספרות, ספרות ילדים

מבוא

אליעזר שמאלי כיוון כמעט את כל יצירתו אל הקורא הצעיר. כשלושים שנה הוא מהלך בדרכי הארץ ושביליה, כמורה ומחנך בישובים החקלאיים, והוא מביט בנויה, מתבונן בנופה ומסתכל בתושביה; וכל שהוא רואה בעין טובה הוא רואה, עין אמן, ובלשון יפה וברורה, נמלצת מעט ועם זה נמרצת, הוא מוסר לקורא הצעיר ממראה עיניו ומספר לו על הנעשה בזמן הזה, ועל

* מוקדש לזכרה של גיסתי, שביט עומר, שהאירה דרכם של רבים ונלקחה בטרם עת בכ"ז בניסן תשפ"א.
** ברצוני להודות לפרופ' ירון צור, פרופ' יעל דר, ד"ר ורד טוהר, ד"ר קציעה עלון וד"ר הילה שלם בהרד על העצות הטובות.

שנתרחש בו בעבר הקרוב. [...] כל מה שיצא מתחת עטו הנאמן תחום כחותם האמת. ארוכה ורבגונית שורת הדמויות שתיאר, למן אנשי בראשית, אישי השומר, כובשי הגליל ועד לוחמי מלחמת העצמאות; למן אנשי העמל והעבודה, ראשוני ההתיישבות העובדת ועד לישובי המעברות, וישובי הספר, והעולה החדש אך זה מקרוב בא. בכלום גילה את הטוב, הבריא, המחנך, בכלום חשף את נקודת המוקד היהודית, את כולם האיר באור של אהבת אחים.

שורות אלה לקוחות מנימוקי השופטים שמשון מלצר, ברכה חבס ויוסף חנני, שבחרו להעניק לסופר אליעזר שמאלי את פרס ישראל הראשון לספרות ילדים ביום העצמאות תשי"ז. לבד מתיאור מדויק של שמאלי המהלך בארץ ומביא את נופה וקורות מתיישביה היהודים לקורא הצעיר בסיפורים ריאליסטיים, דברי השופטים אוצרים גם את נקודת המבט המורכבת של הסופר על מושאי כתיבתו; ואותה אני מבקש לנתח במאמר. שמאלי נולד ב־1901 בעיירה רוז'יץ' (כיום באוקראינה). ב־1920 עלה לארץ ישראל בתקופה המכונה העלייה השלישית והחל בלימודי הוראה בבית המדרש למורים של דוד ילין בירושלים. הוא לימד בבתי ספר במושבות ובערים, ולאחר הקמת המדינה כיהן כמפקח במשרד החינוך באזור השרון. שמאלי פרש ממשרד החינוך ב־1966 ונפטר בשנת 1985. הוא השתייך לסופרי העלייה השלישית, ומראשית שנות השלושים עד מותו כתב סיפורים לילדים ולבני נוער; הוא עקב בהם אחר ייסוד היישוב היהודי בארץ ישראל ואחר הקמת מדינת ישראל ובניית החברה הישראלית, ובתוך כך פרס מניפה רחבה של מקומות, של אירועים ושל דמויות.¹ שמאלי כתב סיפורים דידקטיים וראה בהם כלי חינוכי־אידאולוגי שנועד להעביר מידע, להנחיל תרבות ולהקנות השקפת עולם וערכים, ולכן לא רק שיקף לקוראיו הצעירים מציאות או דימוי שלה, אלא גם ביקש בסיפוריו לעצב אותה עבורם.²

במאמר זה אנתח סיפורים קצרים שפרסם שמאלי מהקמת מדינת ישראל עד שנות השמונים של המאה ה־20, ובמרכזם דמויות של עולים מארצות האסלאם.³ אצביע על מאפייני הייצוג שלו לעולים ועל הדימוי שביקש להבנות עבור קוראיו הצעירים, שרובם נולדו בארץ ישראל להורים יוצאי אירופה. סיפוריו של שמאלי הם מעין כתבות עיתונאיות קצרות או רשימות תיאוריות־עובדתיות הכתובות באיכות ספרותית.⁴ כהיסטוריון של

- 1 על סופרי העלייה השלישית ראו לדוגמה: נורית פיינשטיין, תהודת זהות: הספרות העברית במאה העשרים, טרום הקמת המדינה, כמבטאת הגות יהודית וכמעצבת זהות, עיון בכתביהם של סופרי העלייה השלישית: יהודה יערי, דוד מליץ ואחרים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2015.
- 2 על הספרות כמכוננת מציאות ולא רק כמתעדת אותה ראו: יוסי מאלץ, 'הפואטיקה והפוליטיקה של ההיסטוריוגרפיה החדשה – מבוא', בתוך: רעיה כהן והנ"ל (עורכים), ספרות והיסטוריה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 9–32.
- 3 אעסוק בסיפורים קצרים של שמאלי מתוך הספרים: בצל אילן: ספורים, יבנה, תל אביב 1957; בקצה הזרת: ספורים, מסדה, תל אביב 1961; כסופי גאולה: ספורים, עמיחי, תל אביב 1962; על חוט של חסד, מסדה, רמת גן 1970; זהב בירושלים, זמורה ביתן: מודן, תל אביב 1980.
- 4 גרשון ברגסון אפיין את כתיבתו של שמאלי 'ריפירטז'ה עתונאית מעולה, ספרותית'. ראו: גרשון ברגסון, שלושה דורות בספרות הילדים העברית, יסוד, תל אביב 1966, עמ' 199.

תרבות אנתח אותם בקריאה 'צמודה, אך לא עמוקה', היינו קריאה היסטורית-סוציולוגית המתרחקת מקריאה הרמנויטית מכיוון שאני מבקש לא רק לנתח את הדחיסות הטקסטואלית שלהם אלא לזהות מגמות רחבות במכלול הסיפורים.⁵ אראה כי הדימוי של שמאלי על העולים מארצות האסלאם היה מורכב ונטול סטראוטיפים לרוב וכי הוא חורג מהדימוי השלילי שרווח בעשורים הראשונים למדינה ומתבטא בביורר במחקר הקיים. בסיפוריו הוא הכליל את העולים מארצות האסלאם בנרטיב הציוני החלוצי, הציג את משפחותיהם בחיוב ותיאר את הגברים כבעלי הון תרבותי יהודי. שמאלי היה קשוב לתרבותם של יוצאי ארצות האסלאם ופרס אותה לפני הקוראים. הוא גם היה ער למחדלים של הממסד הקולט וחשף אותם, ובתוך כך תיווך את תפיסותיהם ואת דעותיהם של העולים. בפתח המאמר אציג את המחקרים הקיימים על יצירתו של שמאלי ואראה כי החוקרים התרכזו ביצירה שכתב עד הקמת המדינה וכמעט התעלמו מזו שכתב לאחר מכן. נוסף על כך אסקור את המחקרים הקיימים על הדימוי של העולים מארצות האסלאם בהיסטוריה, בספרות ובספרות הילדים. בעקבות הסקירה אציג אמות מידה לניתוח טקסטים אשר מתארים דימוי של יחיד או של קבוצה, שמטרתן להציע מתווה מתודולוגי לחקר ייצוגים בכלל ובחברה הישראלית בפרט. איישם אמות מידה אלה על הדימוי של שמאלי בסיפוריו על העולים מארצות האסלאם. חוקרים מתחומים של ספרות ילדים, לימודי תרבות וחינוך דנו בשמאלי וביצירתו הספרותית המוקדמת. בחקר ספרות הילדים נבחנה יצירתו הידיקטית-אידאולוגית בהרחבה, מסקירות ביוגרפיות שכתבו אוריאל אופק וגרשון ברגסון בספריהם האנציקלופדיים עד מאמרים שנבחנו בהם נושאים שונים בסיפוריו.⁶ מנחם רגב ניתח את המאפיינים הצורניים והתוכניים בסיפורים החינוכיים של שמאלי,⁷ וחוקרים אחרים בחנו את האמצעים הספרותיים שנקט כדי להנחיל את הנרטיב הקולקטיבי של ההתיישבות העובדת לקוראים הצעירים.⁸ באופן טבעי המחקרים עוסקים בדמות החלוץ שעיצב – דמות של אדם מוסרי, אידאליסט, איש אדמה, שומר ולוחם.⁹

- 5 Heather Love, 'Close but Not Deep: Literary Ethics and the Descriptive Turn', *New Literary History*, 41, 2 (2010), pp. 371-391
- 6 ברגסון, שלושה דורות, עמ' 199-207; אוריאל אופק, לקסיקון אופק לספרות ילדים, כרך שני, זמורה-ביתן, תל אביב 1986, עמ' 638-639; הנ"ל, 'אחד מאנשי בראשית: לאליעזר שמאלי בן השבעים וחמש', ספרות ילדים ונוער, ח (תשל"ו), עמ' 7-13.
- 7 מנחם רגב, בדרכי הספרות לילדים, אורנים, חיפה 1985, עמ' 195-212.
- 8 יעל דר, 'ספרות הילדים העברית מסייעת בפרויקט הקליטה', בתוך: הנ"ל ואחרות (עורכות), ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורית-תרבותי, מכון מופ"ת, תל אביב 2007, עמ' 19-63; איילת גיל-רוגן, 'המחנך כסופר, הסופר כמחנך: ספרות הילדים של אליעזר שמאלי', דור לדור, לט (תשע"א), עמ' 75-96; מנחם רגב, 'הזהות הלאומית והשתקפותה בספרות הילדים הישראלית', תחושתו של אדם המתגנב אל ילדותו: אסופת מאמרים על ספרות ילדים ונוער, כרמל, ירושלים 2002, עמ' 142-159.
- 9 איתמר אבן-זוהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בא"י, 1882-1948', קתדרה, 16 (תש"ם), עמ' 165-189; טמירה ארבל, "'עלינו להתחיל תמיד מבראשית": דמות החלוץ ב"אנשי בראשית" לאליעזר שמאלי', עולם קטן: כתביעת לספרות ילדים ונוער, 1 (תש"ס), עמ' 140-150.

בחקר החינוך נדונה יצירתו של שמאלי כחלק מהחינוך בתנועת ההתיישבות העובדת בכללה. נבחן כיצד הוא עיצב בכתיבו עקרונות לחינוך העמלני כשילוב של פעילות גופנית ולימודים עיוניים בסיסיים בשאלות ובנושאים שקשורים לחייו של התלמיד; וכן שימשו כתיבו מקור לניתוח הערכים המרכזים של זרם העובדים – עבודה, שוויון, שיתוף, דמוקרטיה ועוד – שהתגלמו בפועלו כמחנך.¹⁰ מרבית חוקרי החינוך עסקו בספרים **אנשי בראשית** (1934) ו**בני היורה** (1937), שראו אור לפני הקמת המדינה, ובספר **בדרך לבית החינוך: מיומנו של מורה** (1953), המתאר תקופה שלפני הקמת המדינה, אך סיפוריו של שמאלי משנות החמישים והשישים, שאז הוא היה מפקח במשרד החינוך ופעיל במעברות ובמושבי העולים בזמן העלייה הגדולה, טרם נחקרו.

המחקר הקיים מתמקד למעשה בתקופה אחת מתוך שלוש תקופות מובהקות שזיהיתי בכתיבתו של שמאלי. כאמור, התקופה הראשונה היא שנות השלושים והארבעים, עניינה יצירתו של קולקטיב יהודי בארץ ישראל ועיצוב דמותם של החלוץ העברי ושל משפחתו; התקופה השנייה היא מהקמת המדינה עד שנות השבעים, ובה תיאר את קליטת העליות הגדולות ואת בנייתה של החברה הישראלית; והתקופה השלישית, העשור האחרון בחייו של שמאלי, מתאפיינת בעיסוק במבט לאחור בשנים המעצבות בילדותו ובנעוריו. דומה כי המחקר משקף את התהודה שזכתה לה יצירתו של שמאלי ואת מעמדה בשדה ספרות הילדים בכל אחת משלוש התקופות. בתקופה הראשונה זכתה יצירתו לתהודה עצומה, והספרים **אנשי בראשית** ו**בני היורה** יצאו לאור בהוצאות מחודשות עד שנות השמונים. ספרים אלה זכו למעמד קנוני, וקרוב לוודאי כי קראו אותם ילדים ובני נוער רבים. לעומת זאת, בתקופה השנייה והשלישית זכו שמאלי ויצירתו לתהודה קטנה יותר. ייתכן כי הסוגה הספרותית שבחר שמאלי לכתוב אז – סיפורים קצרים, לעומת הרומנים הגדולים שכתב בתקופה הראשונה – השפיעה על חוסר התהודה. עוד ייתכן שהכתיבה של שמאלי על העולים מארצות האסלאם, ולא על הוותיקים, הביאה לחוסר עניין ותהודה. הסבר אחר הוא ערעור שתי קבוצות דור של סופרים ומשוררים את מעמדה של קבוצת הסופרים המחנכים שאליה השתייך שמאלי בהצגתן תפיסות חדשות בנוגע לספרות הילדים. מסוף שנות השלושים הצטרפה הקבוצה המודרניסטית; זו הציגה חלופה לספרות ילדים ובה טקסטים בעלי איכויות ספרותיות מובהקות ובעלי מסרים הומניסטיים ואוניברסליים אשר חרגו מהאקטואליה המקומית, ובה בלטו אברהם שלונסקי, לאה גולדברג ונתן אלתרמן. בעשורים הראשונים למדינה נוספה הקבוצה השלישית; זו ביקשה לוותר על האליטיזם הספרותי, לכתוב לילדים בלשון פשוטה וישרה, אגב הבלטת התא המשפחתי ומעמדם כהורים, ובה בלטו תרצה אתר, אמיר גלבוע, יהודה עמיחי ואחרים. שתי קבוצות השפיעו על טעמים של הילדים שבחרו בספרות מהנה ונגישה ופחות בספרות אידאולוגית-חינוכית

10 יובל דרור, החינוך החברתי ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948) – מעבר לחינוך עכשווי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1994; שמעון רשף, מקורותיה ותולדותיה של התנועה החינוכית: זרם העובדים בחינוך בשנים תרפ"א-תרצ"ט, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1980.

שהמשיכו שמאלי ובני דורו לכתוב.¹¹ למרות חוסר התהודה שזכתה לה יצירתו של שמאלי בתקופה השנייה והשלישית ראוי לחקור אותה לשם הרחבת ההנחות הקיימות במחקר בנוגע ליצירתו, ובתוך כך לתרום לחקר הדימוי של יהודי ארצות האסלאם.

דימוי העולים מארצות האסלאם בחקר ההיסטוריה והספרות

הדימוי של העולים מארצות האסלאם בארץ ישראל ובמדינת ישראל בעיני יוצאי אירופה נבחן במחקרים בהיסטוריה ובספרות. היסטוריונים עוסקים בהתבטאויותיהם של מנהיגים, של נבחרים ציבור, של אנשי שירות ציבורי ושל עיתונאים בפרוטוקולים, במכתבים, בספרות מודפסת, בעיתונים, בספרי זיכרונות, בביוגרפיות ובאוטוביוגרפיות.¹² חוקרי ספרות עוסקים בדימוי של העולים ביצירות ספרותיות פרי עטם של יוצאי אירופה ויוצאי ארצות האסלאם.¹³ בשתי הדיסציפלינות אפשר לחלק את המחקרים לדימוי של העולים מארצות

- 11 יעל דר, 'מקנון לקנון: משוררים מרכזיים למבוגרים מחוללים שינוי וקובעים טעם בקנון הספרותי לילדים', תעודה, כג (2009), עמ' רסט-רצג.
- 12 למחקרים בהיסטוריה על הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם בתקופת המנדט ראו: דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008; תמי רוזי, 'ילדים עשוקי ילדות: "שלום הילד" ביישוב היהודי בשנות המנדט הבריטי', חברה ורווחה, ל, 4-3 (תשע"א), עמ' 377-395; הנ"ל, "'בתי - אש, אש': אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים', מגדר בישראל, א (תשע"א), עמ' 140-169; דפנה הירש, באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2014. על הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם לאחר הקמת המדינה ראו: משה ליסק, 'דימוי עולים: סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים', קתדרה, 43 (תשמ"ז), עמ' 125-144; עזיזה כוזם, 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל, סוציולוגיה ישראלית, א, 2 (תשנ"ט), עמ' 365-428; ירון צור, 'אימת הקרנבל - "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19 (תש"ס), עמ' 126-164; אורית רוזין, 'ננאים של סלידה: היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותקופת השנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 12 (תשס"ב), עמ' 195-248; חביבה פדיה, 'ההיסטוריה הבוכה - הדיסציפלינה של ה"עצמי" והבניית ההיסטוריוגרפיה היהודית', בתוך: הנ"ל (עורכת), המזרח כתב את עצמו, גמא, תל אביב 2015, עמ' 25-126; איתמר רדא, 'יוצאי ארצות האסלאם - דימויים ותפיסות בחברה היישובית: המקרה של חנה הלנה טהון', עיונים בתקומת ישראל, 32 (תש"ף), עמ' 216-244.
- 13 למחקרים בספרות על הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם בתקופת המנדט ראו: יפה ברלוביץ, 'דמות התימני בספרות העלייה הראשונה על רקע המפגש הבין-עממי', פעמים, 10 (תשמ"ב), עמ' 76-108; חיה הופמן, 'בני תימן בארץ ישראל בראי הספרות העברית (תרמ"ג-תש"ח)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשמ"ג; דולי בן-חביב, 'הנשים התימניות בתקופת היישוב בראי הספרות העברית', בתוך: אמיר בנבנ'י וחנן חבר (עורכים), ספרות ומעמד: לקראת היסטוריוגרפיה פוליטית של הספרות העברית החדשה, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים 2014, עמ' 146-166. על הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם לאחר הקמת המדינה ראו: לב חקק, ירודים ונעלים:

האסלאם בתקופת המנדט, שאז הייתה זו קבוצה קטנה מכלל האוכלוסייה היהודית, ולדימוי שלהם בשנים שלאחר הקמת המדינה, בעקבות גלי העלייה הגדולים מארצות האסלאם. רוב החוקרים התמקדו בדימוי השלילי של העולים מארצות האסלאם, ורק אחדים מהם ניתחו את הדימוי החיובי שלהם. לתפיסתי, המחקרים משקפים את מצאי הטקסטים מאותם עשורים, שבעיקרו מציג דימוי שלילי של העולים מארצות האסלאם ומבטא את התפיסה שרווחה בקרב הכותבים יוצאי אירופה. הדימוי של יוצאי אירופה בעיני יוצאי ארצות האסלאם נחקר עד כה באופן מצומצם.¹⁴

בדימוי השלילי של העולים מארצות האסלאם במחקר ההיסטורי יש כמה היבטים חוזרים ונשנים. בהיבט התרבותי הם נתפסו כבני תרבות ערבית, פרימיטיבית ונחשלת, חדורה אמונות טפלות. הם צוירו כחסרי השכלה, נבערים בהלכות התרבות המערבית וחסרי רצון לאמץ את החשיבה הרציונלית. אלה שאימצו את התרבות הצרפתית בארצותיהם נתפסו כבעלי תרבות לבנטינית נחותה. הם נתפסו כפסיביים וחסרי יוזמה, ובהקשר הציוני נתפסו כחסרי פרודוקטיביות אימננטית, המסתייגים מעבודת כפיים וחסרי מוטיבציה להתגייס לצה"ל.¹⁵ בהיבט הרפואי וההיגייני הוצגו יוצאי ארצות האסלאם כחולים מנוונים אשר נגועים במחלות שונות, חולי נפש ומכורים לסמים, שנופלים כנטל על החברה הישראלית. הם תוארו כנטולים הרגלים היגייניים וסניטריים, ועל כן אינם מסוגלים לשמור על ניקיון הגוף, הבית והמרחב הציבורי באזורי מגוריהם. הזוהמה והלכלוך הממשיים נקשרו גם לאופי, לאישיות ולמוסר מזוהמים.¹⁶ בהיבט המשפחתי בולט הדימוי השלילי שדבק בגבר כמי שאינו מעוניין לעבוד ולפרנס את משפחתו ומבזבז כספים על אלקוהול ועל הימורים. הנשים נתפסו כקרבנות של הגברים ושל התרבות הפטריארכלית. האימהות תוארו כאנוצנטריות אשר מעדיפות את טובתן מטובת ילדיהן או לחלופין כחסרות כל ידע כיצד לטפל בילדיהן.¹⁷ הילדים תוארו כמוזנחים; מי שהוריהם מזניחים אותם ואינם דואגים

דמותם של יהודי המזרח בסיפור העברי הקצר, קרית ספר, ירושלים 1981; דן לאור, 'בין מציאות לחזון: על השתקפותה של העלייה ההמונית ברומאן הישראלי', בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1989, עמ' 205-220; הנ"ל, 'העלייה ההמונית כ"תוכן ונושא" בספרות העברית בשנות המדינה הראשונות', הציונות: מאסף, יד (תשמ"ט), עמ' 161-175; אבנר הולצמן, 'בין עולים לוותיקים בראי הסיפורת העברית', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 312-321; בתיה שמעוני, על סף הגאולה: סיפור המעברה, דור ראשון ושני, זמורה-ביתן, דביר ומכון הקשרים, באר שבע 2008; איתמר דרורי, גאולה תימנית ועבריות חדשה: על הרומן יעיש לחיים הזו, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2014.

14 ראו לדוגמה: יוחאי אופנהיימר, רחוב בן-גוריון לשארע אל-רשיד: על סיפורת מזרחית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשע"ד, עמ' 210-237.

15 ליסק, 'דימוי עולים'; צור, 'אימת הקרנבל'; רוזין, 'תנאים של סלידה'.

16 הירש, באנו הנה להביא את המערב; רוזין, שם.

17 ברנשטיין, נשים בשוליים; רוזין, שם. לדימוי מורכב של נשים עולות מארצות האסלאם בסרטי הסברה ראו: אורית רוזין, 'נשיות ובניין אומה בסרטי הסברה ישראלים משנות החמישים - דיוקן של עולות מארצות האסלאם', תעודה, כד (תשע"ב), עמ' רסה-רצט.

לצורכיהם הבסיסיים, לבריאותם ולחינוכם. נטען כי הם נשלחו לעבוד במקום ההורים או נוסף עליהם הם כדי לסייע בפרנסת המשפחה. האשמת ההורים בהזנחת הילדים ובהתעללות בהם הוצגו כמצב פתולוגי קבוע, שאינו ניתן לשינוי.¹⁸

כאמור, ייצוג הדימוי החיובי של העולים מארצות האסלאם במחקר דל בלבד. משה ליסק מראה כי לצד החרדות והחששות שהיו לדוד בן-גוריון מטיבם של יוצאי ארצות האסלאם אפשר להבחין מדי פעם בפעם בפרצי אופטימיות אשר לפוטנציאל הטמון בהם לבניין החברה והמדינה. כך לדוגמה כתב עליהם בן-גוריון במאמר: 'אין יסוד להנחה, שיהודי צפון אפריקה, או תורכיה, מצרים, פרס או עדן, שונים במהותם ויסודם מיהודי ליטא, גליציה ואמריקה. גם בהם גנוזים מעיינות עשירים של יכולת חלוצים, מעיינות של גבורה ויצירה'.¹⁹ ירון צור מביא דברים של אפרים פרידמן (בן חיים), שליח ארץ-ישראלי בצפון אפריקה, שציין את העצמה הדמוגרפית של יהודי צפון אפריקה, את מסירותם לעניין ארץ ישראל ואת מצבם בארצותיהם כדי לשכנע את הנהגת היישוב להעלות אותם.²⁰ ראוי לשים לב כי בשתי הדוגמאות, למרות הדימוי החיובי של יוצאי ארצות האסלאם, אפשר לזהות גם ערעור שלו: בן-גוריון מצא תכונות חיוביות, אך אלה גנוזות ויש לחשוף אותן, ואילו פרידמן ניסה לשכנע את הנהגת היישוב להעלות את יהודי צפון אפריקה לא רק בזכות מעלותיהם אלא גם בשל מצבם הביטחוני הקשה. אורית רוזין מביאה במחקרה דוגמאות למבקרים במעברות שהציגו דימויים חיוביים של העולים מארצות האסלאם, אך היא מדגישה כי אלה היו מעטים מאוד ומשערת שהשפעתם הייתה זניחה לעומת ההתרשמויות השליליות של מבקרים אחרים. רוזין מוסיפה כי גם במקרים שביקשו עיתונאים לפאר את העלייה מארצות האסלאם ולהצביע על תרומתה למדינה, הם הציגו תמונה ביקורתית.²¹

החוקרים מעניקים שלל הסברים להיווצרותו ולהופעתו התדירה של הדימוי השלילי של העולים מארצות האסלאם בטקסטים שכתבו יוצאי אירופה. משה ליסק מצביע על היעדר קרבה והיכרות בין הקולטים לנלקטים ומדגיש בעיקר את חוסר הקרבה בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם בתור זה שהביא את הקולטים לכתוב על העולים מתוך ריחוק ובורות.²² העולים מארצות האסלאם התגוררו בשכונות, במעברות ובמושבי עולים שהיו מרוחקים ממרכזי המגורים של יוצאי אירופה הוותיקים. אלה כתבו על העולים לאחר היכרות קצרה שהתבססה על מפגש חד-פעמי ואקראי או במקרים שיוצאי אירופה היו הגורם הקולט, המחנך, המטפל או החוקר, ואז לא היו הצדדים במעמד שווה. במפגשים אלה הם באו במגע עם עולים ממעמד נמוך, חסרי השכלה או חולים והשליכו מהם על כלל הקבוצה. במחקרים רבים מודגש כי המתח התרבותי בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות

18 רזי, 'ילדים עשוקי ילדות'; הנ"ל, 'בתי - אש, אש'.

19 ליסק, 'דימוי עולים', עמ' 134.

20 צור, 'אימת הקרנבל', עמ' 129-131.

21 רוזין, 'תנאים של סלידה', עמ' 198, 202.

22 ליסק, 'דימוי עולים', עמ' 125. הסבר דומה נותנים צור, 'אימת הקרנבל', עמ' 143 וכן רוזין, שם, עמ' 196.

האסלאם הוא הגורם המרכזי להיווצרות הדימוי השלילי. ירון צור מצביע על הקולוניאליזם ועל הלאומיות כשני סדרים חברתיים כלל-עולמיים שהשפיעו על מערכת היחסים בין התפוצות היהודיות באירופה ובין אלה באסיה ובצפון אפריקה מאז שלהי המאה ה-18, ובכלל על זה הדימויים של הקבוצות:

[הציונות] הציעה לייחס לזיקה לדת המשותפת ממד לאומי ולראות בבני המיעוטים היהודים תושבי הטריטוריות השונות בני לאום אחד. דא עקא שעל פי התפישה הקולוניאלית, שאף היא שטפה באותה תקופה את העולם, לא היה ליהודי אירופה וליהודי אסיה ואפריקה מעמד שווה; יהודי אירופה נחשבו כעומדים על מדרגה גבוהה יותר, לפחות מבחינה תרבותית אם לא מבחינה גזעית, מיהודי אסיה ואפריקה. המורשת הקולוניאלית ועולם הערכים והתדמיות שלה אימו אפוא לערער את העיקרון הלאומי האחודתי והשוויוני של הציונות.²³

צור טוען כי בארץ ישראל ובמדינת ישראל לא הביא הסדר הלאומי לביטולו של הסדר הקולוניאלי, ושניהם התקיימו בהן בו בזמן. במצב זה ראו יוצאי אירופה ביוצאי ארצות האסלאם חלק מהקולקטיב היהודי, ובה בעת ראו בהם את היהודי 'האחר', הנחות מבחינה תרבותית.²⁴ הטקסטים שהם כתבו על יוצאי ארצות האסלאם משמיעים מגוון של קולות; אלה נעים, בעיני צור, על מקשת שבין הסתייגות מוחלטת לשילוב מוחלט, כלומר טקסט אחד יכול להכיל מרכיבים מסתייגים ומרכיבים משלבים במינונים משתנים. לעומת חוקרים שרואים בדימויים תוצר של הבדלי תרבות, דפנה הירש סבורה שהדימויים הם אמצעי אשר מייצר או משמר את ההבחנה בין שתי הקבוצות. היא מדגימה כיצד הקצה שיה ההיגינה זהות 'מערבית' גם ליוצאי אירופה שלא אימצו הרגלים היגיניים או אף דחו אותם, ולעומתם יוצאי ארצות האסלאם שהפנימו את ההרגלים 'המערביים' לא זכו להכרה.²⁵ בחקר הספרות יש הבחנה בין הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם ביצירות הספרותיות לפני הקמת המדינה ואחריה.²⁶ דמותם של יוצאי ארצות האסלאם מיוצגת בהרחבה בספרות המתארת את העלייה הגדולה לאחר הקמת המדינה. במחקרים המוקדמים אפשר לזהות

23 ירון צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, עם עובד, תל אביב 2002, עמ' 61.

24 הנ"ל, 'אימת הקרנבל'.

25 הירש, **באנו הנה להביא את המערב**. במחקר על ילדים עוזבים בתקופת המנדט תמי רזי מראה שיח סוציאלי מערבי דומה לשיח ההיגיני שהתמקד בהאשמת הורים בהזנחת ילדיהם ובהתעללות בהם. השיח התעלם לרוב מהנסיבות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות או מקשיי ההגירה ותייג תיוג שלילי את ההורים המזרחיים, אף שמוצאן של רבות מהמשפחות שטופלו בידי מוסדות הרווחה היה מאירופה. רזי, 'ילדים עשוקי ילדות' וגם הנ"ל, 'בתי - אש, אש'.

26 הופמן, 'בני תימן בארץ'; וכן ברלוביץ, 'דמות התימני בספרות'. דימוי מורכב יותר של התימנים לפני הקמת מדינת ישראל מובא ברומנים **כעשב השדה וכערער בערבה**, שכתב מרדכי טביב לאחר הקמת מדינת ישראל. טביב אינו מייצג את הסופרים שכתבו על התימנים; אמנם הוא נולד בארץ ישראל, אך הוא בן להורים שעלו מתימן בראשית המאה ה-20. לניתוח יצירתו ראו לדוגמה: נורית גוברין, 'אחרית דבר', בתוך: מרדכי טביב, **כערער בערבה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2014, עמ' 314-328.

שני גופים של יצירות שנבדלים בתפיסתם: האחד נכתב בידי סופרים ילידי הארץ ויוצאי אירופה מראשית שנות החמישים ומשקף רובו את הנחות היסוד האידאולוגיות, את מערכת המונחים ואת נקודת הראות של הממסד הקולט. כמו דמותם במחקרים ההיסטוריים, תבנית העלילה מציגה את העולים כניצולי חברות נחשלות אשר מתחנכים בחברה חדשה ומתקדמת ונדרשים להתאים את עצמם לנורמות הנהוגות בה ולהגשים בכך את מעשה קיבוץ הגלויות ואת רעיון כור ההיתוך הישראלי. בגוף יצירות זה בולט חיים הזז, שכתב כמה סיפורים קצרים ושני רומנים שגיבוריהם תימנים והדימוי שלהם מוצג באופן מורכב ולא סטריאוטיפי.²⁷ הגוף השני נכתב בידי סופרים שעלו בעלייה הגדולה והחלו לכתוב מאמצע שנות השישים, ובעיקר בשנות השבעים והשמונים, מתוך נקודת ראות ביקורתית. הסופרים הללו מציגים את משבר ההגירה, צדדים בחיי העולים שלא באו לידי ביטוי קודם לכן.²⁸ עם זאת, מחקרים מאוחרים מראים כי הספרות, כמו המציאות, מורכבת ורב־פנים וכי גם סופרים מגוף היצירות הראשון ביטאו קשת רחבה של עמדות כלפי העולים, מהתנכרות מתנשאת עד אהדה ואמפתיה כנה.²⁹

הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם בספרי הילדים ובעיתוני הילדים טרם נחקר ביסודיות. נכתבו מאמרים אחדים בנושא זה וכן מאמרים העוסקים בו אגב עיסוק בסוגיות רחבות כמו קליטת עלייה בספרות ילדים.³⁰ קרוב לוודאי שהיבול המצומצם במחקר הוא פועל יוצא ממיעוט ספרי ילדים שעניינם יוצאי ארצות האסלאם. משנות השלושים עד שנות השבעים כתבו סופרים יוצאי אירופה את רוב ספרות הילדים על יוצאי ארצות האסלאם. יוצא דופן הוא הסופר יהודה בורלא, יליד ירושלים, בן למשפחה ספרדית ותיקה. דנה קרן־יער סוברה כי תמונת הילדות של יוצאי ארצות האסלאם שבורלא מציג שונה מזו שמשקפת בסיפוריהם של סופרים יוצאי אירופה. היא מגדירה את בורלא סופר בן יוצאי ארצות האסלאם ('מזרחי' כהגדרתה), אך בסיפוריו מובאים בדרך כלל ייצוגים של הקהילה הספרדית הוותיקה בירושלים, ולא של העולים שמקרוב באו. בורלא אינו מתאר חוויית ילדות בעקבות הגירה לארץ חדשה והתאקלמות בה אלא ילדות בקהילה הספרדית הבורגנית הוותיקה בירושלים, וזו שונה מהותית מחוויית ילדי העולים.³¹ כמו

27 דרורי, גאולה תימנית.

28 לאור, 'בין מציאות לחזון' וגם הנ"ל, 'העלייה ההמונית'.

29 הולצמן, 'בין עולים לוותיקים', וגם שמעוני, על סף הגאולה.

30 דנה קרן־יער, 'לעלות, לגדול, לספר: ייצוגים של ילדים מזרחים ב"דבר לילדים"', בתוך: מוניקה לביא (עורכת), **דבר לילדים: לגדל קורא חושב**, מוזיאון נחום גוטמן, תל אביב 2015, עמ' 81-94; לילי גלזנר, 'זיהוי של קורפוס ספרות ילדים ונוער ישראלית-מזרחית: ייצוגי התלמיד המזרחי כמקרה מבחן', **בין השורות**, 3 (תשע"ט), עמ' 15-44; נעמי דה-מלאך, 'ספרות הילדים קולטת עלייה', **ילדות**, 2 (2017), עמ' 11-32; דר, 'ספרות הילדים העברית'. גלזנר גורסת כי יש קורפוס כזה אלא שרובו חסר נראות, דחוק לשוליים ומפוזר, ולכן הוא גם לא נחקר, אולם גוף היצירות שהיא מביאה במאמר נכתב בעיקרו בעשורים האחרונים, והמחסור בעשורים הראשונים למדינה נותר בעינו.

31 קרן־יער, שם, עמ' 85-89.

ספרות המבוגרים, רק בשנות השבעים החלו סופרים יוצאי ארצות האסלאם לכתוב על קהילותיהם בארצות המקור ובישראל, אך עדיין מספרם מועט.³² כמו ספרות המבוגרים, גם בספרות הילדים הגיבורים מארצות האסלאם מוצגים כ'אחרים'. השוני מתבטא בתיאור הגוף, בעיניים הכהות, בלבוש ובעברית שהסופר שם בפיהם. הילדים מוצגים כפסיביים, נטולי שאיפות בלימודים וחסרי ביטוי עצמי, הסובלים מבעיות התנהגות ומקשיי הסתגלות לא מוסברים לחברה ולתרבות החדשות. בסיפורים שהילדים מתוארים באזורי מגוריהם – במעברות או בשכונות בשולי הערים – הסיבה מוצגת כלא מודרנית, ומצוקה, עוני, זוהמה ואלימות פושים בה. יש סיפורים שהילדים מגיעים לרחובות ולמרכזי הערים כדי לעבוד בעבודות מזדמנות ולסייע בפרנסת המשפחה. בסיפורים אלה ניכרת הנטייה להטיל על ההורים את האשמה על שהילדים נדרשים לעבוד במקום ללמוד או לשחק. הדימוי השלילי ביותר של ילדים עולים מארצות האסלאם קושר אותם לעולם הפשע. הילדים בסיפורים יכולים להיחלף מחייהם הקשים רק אם יחליפו את המרחב ואת החברה הסובבים אותם, וכפועל יוצא מכך ימחקו את עברם ואת תרבותם. רצוי שהם ימצאו משפחה מאמצת, ישתלבו בתנועת ההתיישבות העובדת או יתגייסו לצבא. דרך בולטת אחרת להיטמע בחברה הישראלית שהסיפורים מציעים היא באמצעות קשרי אהבה בין יוצאי ארצות האסלאם ליוצאי אירופה וליילידי ישראל, שיביאו להיטמעותם של יוצאי ארצות האסלאם בתרבותם של יוצאי אירופה ושל ילידי ישראל.³³

הדימוי של אליעזר שמאלי על העולים מארצות האסלאם במכלול סיפוריו לאחר הקמת מדינת ישראל טרם נחקר לעומקו. נעמי דה-מלאך בחנה ארבעה מסיפוריו בספר **ביסופי גאולה** (1962). לדבריה, העולים הוותיקים מתימן מוצגים בהם כחרוצים ונדיבים הנרתמים לקליטת העולים, ואילו העולים מצפון אפריקה מוצגים ככורים, פסיביים וחסרי ישע אשר נזקקים לתמיכת הוותיקים כדי להשתלב בחברה הישראלית.³⁴ מנגד, במאמר שכתבה דנה קרן יער על דימוי ילדים יוצאי ארצות האסלאם בשבועון **דבר לילדים** היא מציינת רשימה שפרסם שמאלי בשבועון כאחת הדוגמאות היחידות לכתובה חיובית של סופר יליד אירופה בעיתון על יוצאי ארצות האסלאם. באותה רשימה, שכותרתה 'הסבים של ילדי המעברה', שמאלי מתאר הצגה שהעלו ילדי מעברה בנושא גדולי המשוררים יוצאי ארצות האסלאם, ובהם יהודה הלוי ושלום שבזי. קרן יער סוברת שגישתו החיובית והחפה מגזענות של שמאלי אינה תוצר של תפיסתו הערכית והכרעותיו האמנותיות, אלא נובעת מכך שהוא וסופרים אחרים 'הצליחו ללכת מעבר לעצמם, להניח לדבריהם של

32 על יצירות משנות השבעים שכתבו סופרים יוצאי ארצות האסלאם ראו: גרשון ברגסון, 'ילדות יהודית בארצות המזרח בספרות לנוער', **ספרות ילדים ונוער**, א-ה (1975), עמ' 3-9; אלכס זהבי, 'בני עדות המזרח בספרות הילדים', **מעגלי קריאה**, 8 (1980), עמ' 95-100; יפה ברלוביץ, 'מקומה של ספרות הילדים ביצירתו של סמי מיכאל: שיח פואטי'. בתוך: יגאל שוורץ (עורך), **נסיד ומהפכני: עיונים בפרוזה של סמי מיכאל**, גמא, תל אביב 2016, עמ' 32-74.

33 הדימויים מבוססים על ניתוח כל המאמרים שהזכרתי בהערה 30.

34 דה-מלאך, 'ספרות הילדים קולטת', עמ' 16-17.

ילדים שעליהם הם כותבים להסתגל לכתיבתם, ואפילו להכתיב את דרך הביטוי'.³⁵ היא רואה בו צינור שדרכו קולם של הילדים מסתגל בגוף ראשון ומכתיב את דרך הביטוי, ואין היא מנתחת את מורכבות הדימוי שהסופר מעצב לעולים מארצות האסלאם בסיפוריו ולמעשה אינה מבחינה במהלך האידיאולוגי והאומנותי שלו או מתעלמת ממנו. ברצוני לערער על תפיסה זו, המייצרת את קולו הייחודי של הסופר ולהראות את חשיבות ניתוח הדימוי שעיצב לעולים מארצות האסלאם ולנסות לפענח את הגורמים שהביאו לעיצובו. תחילה אציע אמות מידה לניתוח דימוי או ייצוג בטקסטים, ובהמשך הדברים אנתח בעזרתן את הדימוי ששמאלי מעצב לעולים מארצות האסלאם בסיפורים שפרסם משנות החמישים עד ראשית שנות השמונים.

אמות מידה לניתוח דימויים

כאמור, ירון צור הראה כי הדימוי של יוצאי אירופה על יוצאי ארצות האסלאם נע על מקשת שבין הסתייגות מוחלטת לשילוב מוחלט. הגוונים השונים הם תולדה של ההבדלים התרבותיים בין 'מזרח' ל'מערב' או הצורך לייצר או לשמר את ההבחנה ביניהם. כך או כך, זהו ציר פרשנות שנע על רצף אחד. ברצוני להציע עוד ציר פרשנות, ובו אוסף אמות מידה אשר מרחיבות את ניתוח הדימוי שנע על הציר שבין הסתייגות לשילוב ומבקשות להעניק לו פרשנות רב-ממדית. אראה כי מערכת היחסים בין אמות המידה סבוכה; לעתים אפשר לשלב ביניהן, ולעתים הן מתנגשות זו בזו.

הכותב והסוגה – בבחינת דימוי ביצירה יש להתייחס לזהות הכותב: לביוגרפיה שלו, למקומו בחברה, למעמדו הכלכלי ולעיסוקו. דינו של טקסט שכתב פוליטיקאי שונה מזה שכתב עובד סוציאלי או עיתונאי, מורה או סופר; כל אחד מהם כותב מעמדה אחרת ולמטרות שונות.³⁶ גם הסוגה משפיעה על המבע, ולכן גם על הדימוי: יומן אישי, אוטוביוגרפיה, פרוטוקול או כתבה בעיתון יעצבו אותו בדרך שונה. נוסף על כך, יש להבחין בין טקסט ספרותי לטקסט היסטורי, ובתוך כך להתייחס למחויבות השונה שיש למחבריהם כלפי הקוראים; טקסט היסטורי מחויב לתיאור ישיר ולביאור סביר של הקיים או של משהו שהיה קיים, ואילו טקסט ספרותי פטור לחלוטין ממחויבות זו. בטקסט ספרותי מעוצב עולם מדומה, גם אם לעתים מובא בו תיאור מהימן של המציאות. בדיון בטקסטים ספרותיים יש

35 קרן ייער, 'לעלות, לגדול, לספר', עמ' 91, 93-94.

36 אין חולק על החשיבות של זהות הכותב ושל הביוגרפיה שלו בניתוח טקסטים היסטוריים, אך בדיון על טקסטים ספרותיים הדעות חלוקות. אסכולת הביקורת החדשה (The New Criticism) אימצה את הקריאה הצמודה ואת ההתמקדות בטקסט אגב דחייה של פרשנות המבוססת על מקורות חוץ-טקסטואליים, ובכללם קורות חייו של המחבר. עם זאת, הביוגרפיה היא מרכיב בארגו הכללים בחקר הספרות.

להבחין בין הסוגות השונות.³⁷ אליעזר שמאלי כתב בעיקר סיפורים קצרים כמו תיעודיים דידיקטיים שהיו תוצר של מפגשים או אירועים שהוא השתתף בהם או של סיפורים ששמע. המספר האוטוביוגרפי של שמאלי נזכר במרבית הסיפורים כאחת הדמויות הפעילות. הוא מאופיין כאדם מבוגר ובעל ניסיון חיים, אשכנזי ותיק בארץ, המתהלך בה ונפגש עם עולים. בסיפורים אחדים שמאלי מוסר את המתרחש מנקודת מבטו של המספר הכול-יודע, אך גם כאן נשמרת הגישה הדידיקטית האוהדת שהוא ביסס בסיפורים אשר הנכיחו את דמות המספר. בדיון ספרותי זה אדגיש את החפיפה בין הרשויות מתוך מודעות לפער המתקיים בין הסופר הביוגרפי למחבר המובלע ולמספר.³⁸

אידיאולוגיה – בהגדרתה כסך האמונות והדעות המקובלות בחברה, המשמשות מכשיר מגייס ומלכד לקראת מאבק על חזון משותף – משפיעה אף על הדימוי. אליעזר שמאלי נמנה עם דור סופרי הילדים הראשון בארץ ישראל שהניח את היסודות לספרות הילדים בעברית. קבוצה זו פעלה משלהי המאה ה-19 והתרחבה והתמסדה בשנות העשרים של המאה ה-20. רוב הסופרים היו מורים ומחנכים שנענו לצורך של מערכת החינוך הארץ-ישראלית בספרי ילדים בעברית שייכתבו מתוך המציאות וההוויה המקומיות. הכתיבה הייתה ייעוד לאומי, ועלילות הסיפורים שירתו את האידיאולוגיה הציונית, ומכאן גם הטון הדידיקטי-אידיאולוגי הטיפוסי לספרי הילדים מאותה תקופה. הספרים נכתבו ככלי לעיצוב זהותם הלאומית והתרבותית של הילדים.³⁹ לא היה הבדל בין הטון הדידיקטי-אידיאולוגי של שמאלי בסיפורים שכתב בתקופה הראשונה על החלוץ ומשפחתו ובין הסיפורים שכתב בתקופה השנייה על העולים מארצות האסלאם. בתוך כך יש לבחון את מגוון ביטוייה של האידיאולוגיה הציונית ואת השפעתה על דימוי העולים מארצות האסלאם שעיצב שמאלי. עם זאת, יש לחפש ניגודים, הבלעות ושתיקות בטקסט כדי לאתר את מגבלות האידיאולוגיה. בחינה דיאכרונית של הדימוי – בבחינה סינכרונית ההנחה היא כי אוסף דימויים של כותב אחד עשויים מקשה אחת, ולכן הדימוי נבחן בשלמותו, בלי לתת את הדעת על התהוותו ההיסטורית. לעומת זאת, בחינה דיאכרונית, היינו השוואה של הייצוגים בזמנים שונים, מאפשרת ללמוד על שינויים שחלו בו במשך השנים ולהעניק להם הסברים היסטוריים. על כן במאמר אני עוסק בסיפורים של שמאלי שפורסמו משנות החמישים עד ראשית שנות השמונים המאפשרים לבחון את השינויים שחלו בתפיסותיו. בחינת הדימוי

37 לדיון תאורטי בעניין זה ראו: מנחם ברינקר, *מבעד למדומה: משמעות וייצוג ביצירה הבדייונית*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1980; הנ"ל, 'ספרות והיסטוריה: הערות קטנות לנושא גדול', בתוך: כהן ומאלי (עורכים), *ספרות והיסטוריה*, עמ' 33-43.

38 Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, The University of Chicago Press, Chicago 1961

39 גורית גרץ, *ספרות ואידיאולוגיה בארץ ישראל בשנות השלושים*, האוניברסיטה העברית בירושלים, תל אביב 1988; זהר שביט, 'התפתחות ספרות הילדים בארץ ישראל', בתוך: הנ"ל (עורכת ומחברת ראשית), *תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל*, חלק ראשון, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים 1998, עמ' 445-465.

של יוצאי ארצות האסלאם בסיפוריו של שמאלי לפני הקמת מדינת ישראל ואחריה מלמדת על שינוי שחל בכתיבתו ביחס אליהם. יעל דר טוענת כי בספר בני היורה, שראה אור ב-1936, אף ששמאלי כולל את הילדים התימנים בקולקטיב היהודי, הם לעולם 'האחרים'. השכונה שהם חיים בה מתוארת כמרחב לא מודרני, נחשל ומרוחק פיזית ומנטלית מהמרחב העירוני הציוני.⁴⁰ השינוי החיובי ביחסו ליוצאי ארצות האסלאם לאחר הקמת המדינה נבע בין היתר מתמורה רחבה יותר שחלה בתקופת מלחמת העולם השנייה ביחסם של סופרי הילדים לגולה. דר מציינת כי בימי המלחמה התפייסו סופרי הילדים עם הגולה ושינו את יחסם ליהודים בתפוצות: במקום שלילת הגלות והשוואה שיפוטית בין היהודי הארץ-ישראלי ליהודי הגלות, תוארה זיקה חיובית בין ילדי הארץ לילדי הגולה ולחיים בתפוצות.⁴¹ תמורה זו השפיעה לדעתי גם על הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם לאחר הקמת המדינה ביצירותיו של שמאלי. לשינוי בדימוי יש קשר ישיר גם לפרמטר הבא. טיב היכרותו של הכותב עם הקבוצה הנתונה למבטו – להיכרותו של הכותב עם הקבוצה שהוא מתאר יש חשיבות עצומה. היכרות קצרה, אקראית ושטחית או היכרות שיטתית, ממושכת ועמוקה ישפיעו על הדימוי. בהשאלה מסוציולוגיה, ראוי לבחון אם הכותב מתאר את הקבוצה מתוך תצפית ישירה או תצפית משתתפת, כלומר אם הוא בילה פרק זמן מסוים עם הקבוצה, צפה בפעילותה ותיעד אותה מבחוץ או אם הוא תיעד מציאות חברתית שהיה שותף פעיל בה. מובן שתיעודו של הכותב את המציאות החברתית שהוא היה שותף פעיל בה מביא אותו להכיר את מרכיבי התרבות ואת משמעותם מנקודת מבטה של הקבוצה ולהבין טוב יותר תופעות, תהליכים ובעיות שנקשרים אליה. סוגיית התצפית מעלה גם את השאלה אם הכותב מתאר את הקבוצה בסביבתה הטבעית או בעת שחבריה מגיעים למרחביו. לאחר עלייתו של שמאלי לארץ בשנת 1920 הוא למד במשך שלוש שנים בבית מדרש למוזיקה העברית בירושלים. בתקופת לימודיו הוא התגורר בשכונות עולי תימן והכיר את סיפורי העבר של הקהילה, את אורחות חייה, את מנהגיה ואת תרבותה ותיאר אותם בהרחבה בספר זהב בירושלים. אפשר לומר כי סיפוריו של שמאלי בתקופה זו נבעו מתצפית משתתפת. בתקופה מכוננת זו התקרב שמאלי לעולים מתימן, והם השפיעו על הדימוי שעיצב להם ביצירתו.⁴² לאחר הקמת מדינת ישראל, בזמן שהיה שמאלי מפקח במשרד החינוך באזור השרון וכחלק מתפקידו, הוא ביקר תקופות במחנות העולים, במעברות ובמושבי העולים וכתב את סיפוריו מתוך המפגשים הללו, שהוא נחשף בהם לחייהם של עולים מקהילות שונות מארצות האסלאם. בסיפורים הוא מציב בלב העלילה את מחשבותיהם, את השקפת עולמם ואת דעותיהם, ואלו נמסרות מנקודת מבטם. באותה תקופה כתב שמאלי מתוך תצפית ישירה, אך לדידי קרובה למושאי כתיבתו.

40 דר, 'ספרות הילדים העברית'. לדימוי דומה אחר ראו בסיפור הקצר 'המיל: מן ההוי התימני', שפרסם שמאלי בכתב העת מאזנים בשנת 1929.

41 יעל דר, 'מספספסל הילמודים לקהנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948, מאגנס ירושלים תשס"ו, עמ' 34-54.

42 השוו להיכרות ולכתיבה המורכבת של הזו על התימנים. ראו: דרורי, גאולה תימנית, עמ' 11-16.

המרכיבים הנעדרים מן הדימוי – בבחינת דימוי יש לתת את הדעת גם למרכיבים הנעדרים או המודרים ממנו, ויש להעניק הסבר להיעדרותם או להדרתם. איתור המרכיבים החסרים בדימוי נעשה באמצעות מיקומו בארכיון מקיף של דימויים אשר חולקים יסודות משותפים: טקסטים אחרים של הכותב, טקסטים של כותבים אחרים ומחקרים. הצבת הדימוי בהקשריו השיחיים יכולה להאיר מאפיינים טקסטואליים שמוכנים מאליהם, אך הכותבים עצמם או חוקרים התעלמו מהם.⁴³ בסיפוריו של שמאלי נעדר למשל הדיון בבעיה העדתית – במתח שנוצר בין העולים מארצות האסלאם לעולים מאירופה עקב הפערים בין שתי הקבוצות בכלכלה, בדרגות המודרניזציה, בכושר הניידות החברתית במשק הישראלי וביכולת הפעולה במערכת הפוליטית. לבד מפערים אלה התבטאה הבעיה העדתית בגורמות חשיבה והתנהגות לא רשמיות ששיקפו את עולם הדימויים והרגשות שאפיין את מערכת היחסים בין שתי הקבוצות.⁴⁴ איני טוען ששמאלי התעלם מהבעיה העדתית, אלא שהוא האמין בתאוריית המודרניזציה, שעל פיה חברות בעולם מתפתחות ישירות מחברה מסורתית לחברה מודרנית. לפי גישה זו, החברה הישראלית הייתה מורכבת מצד אחד מעולים מאירופה שעברו רובם ככולם תהליכי מודרניזציה בארצות מוצאם, ומצד אחר מעולים מארצות האסלאם אשר מפגרים בתהליך המודרניזציה, אבל עתידים להתקדם בישראל. ההבדל העדתי הוא בעיקרו תוצאת פערי התרבות בין שתי הקבוצות, ואלה יצטמצמו ולבסוף אף יתבטלו.⁴⁵ עם זאת, אראה בנייתו הסיפוריים כי אף ששמאלי לא דן בבעיה העדתית, הוא חושף בסיפוריו, חשיפה גלויה וסמויה, מחדלים של הממסד הקולט כלפי העולים מארצות האסלאם, מחדלים שהם תוצר של הבעיה העדתית. בעקבות אמונתו בתאוריית המודרניזציה, הקובעת שכל העולים מארצות האסלאם שייכים לחברות מסורתיות, נעדרים מסיפוריו עולים מארצות האסלאם שעברו תהליכי מודרניזציה בארצות מוצאם.⁴⁶

הגורם הדתי במפגש בין עדתי ובדימוי – במפגש בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם שבאו מחברות מסורתיות הייתה הדת גשר. ככל שהעמיקו הפערים התרבותיים בין שתי הקבוצות, כן היה ההון התרבותי היהודי המשותף לכל התפוצות – הדת והמסורת, ארון הספרים היהודי והתרבות העממית היהודית – חוליה מקשרת ומחברת. דבריי מכוונים לא לדימוי הדתי הרומנטי שלפיו אותם עולים הם יהודים קדמונים ואמתיים שהדת היא לעתים סמן למידת לאומיותם,⁴⁷ אלא לדימוי דתי חיובי שהוא תוצר של מפגש ששיח תרבותי או

Margaret Cohen, 'Narratology in the Archive of Literature', *Representations*, 108, 1 43
(2009), pp. 51-75

צור, 'אימת הקרבן'.

הנ"ל, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', **פעמים**, 94-95 (2003), עמ' 7-56.

אלכס זהבי עוסק בסופרים ובסיפורים המציגים חברה מודרנית בארצות האסלאם. ראו: זהבי, 'בני עדות המזרח'. גם בתיה שמעוני עוסקת בסיפור 'זרזירים' לאמנון שמוש, אשר הוא מתאר בו עולים מצפון אפריקה שרואים בעצמם מודרניים מחברי הקיבוץ בצפון הארץ. שמעוני, **על סף הגאולה**, עמ' 170-175.

ירון צור, 'הגורם הדתי במפגש בין הציונות ליהודי הכפרים בהרי האטלס', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), **ציונות ודת**, מרכז זלמן שזר ומכון טאובר, ירושלים ובוסטון 1994, עמ' 385-405.

אינטלקטואלי מתקיים בו על הבסיס היהודי המשותף. תנאי הכרחי להיווצרותם של מפגש ודימוי מסוג זה הוא הון תרבותי משותף. אף ששמאלי היה חילוני, הוא גדל במזרח אירופה בבית דתי, כמו רבים מסופרי העלייה השלישית. סופרים אלה, ובכללם שמאלי, קיבלו חינוך תורני בחדר ובישיבות, וזה ניכר ברובד האסוציאטיבי והלשוני של יצירתם.⁴⁸

הדימוי שעיצב אליעזר שמאלי ליוצאי ארצות האסלאם

איכרים יוצאי ארצות האסלאם

השיבה אל הקרקע ואל עבודת האדמה הייתה מאבני היסוד של האידאולוגיה הצינונית, שראתה בהם דרך להתחדשות לאומית וליצירת חיים יהודיים חדשים ובריאם בארץ ישראל. שמאלי מציג בסיפוריו, מתוך האידאולוגיה שלו, את העולים מארצות האסלאם כאיכרים עובדי אדמה ומציב אותם לצד החלוצים בקיבוצים והאיכרים במושבות. בסיפורים בולטת בחירתם של העולים בהתיישבות במושבים ובעבודת האדמה, ולא כאפשרות שכפה עליהם הממסד. עבודת האדמה מוצגת בסיפורים כניגוד למלאכות או למסחר שמהם התפרנסו היהודים בתפוצות. כך המספר מתאר בסיפור 'נתפזרו העננים': 'יוצאי מרוקו, אלג'יר, ותוניסיה, בחורים גבוהים ושחורי בלורית; פדויי-תימן צנומים ומגודלי-פאות ופליטי רומניה רחבי-גרגם – כאן מצאו מקלט לנשיהם וטפם, המירו חנות במחרשה ומחט – באת. שתלו את עצמם באדמת המולדת, להוציא לחם מן הארץ'.⁴⁹ שמאלי מעצב דמויות של עובדי האדמה ושם בפיהן דברים שמדגישים את הערך עבודת האדמה במדינת ישראל. כפועל יוצא מכך הדמויות מדגישות את חשיבות ההצטרפות לתנועות ההתיישבות ואת התנגדותן למגורים בעיר.

בסיפור 'ביקור אצל אמא' המספר מתאר שני ילדים שהוריהם עלו מצפון אפריקה והם עובדים במשק המשפחתי במושב בנגב תיאור דומה לתיאור המקובל של 'הצבר': 'הם לבושים מכנסי-חאקי קצרים וחולצות כחולות, והם שזופים וזיווניים ורוחם טובה עליהם תמיד – התברך בלבו: אשרי יולדתם, וירבו כמותם בישראל! כי כפועלים-חקלאים ותיקים נראו – בעלי שרירים ובעלי מרץ ותבונה; כאילו הם ואבותיהם ואבות אבותיהם חקלאים היו מאז ומעולם'.⁵⁰ קודם לכן המספר מציין את הישגיהם ואת ידיעותיהם של שני הילדים בלימודים ומדגיש כי הם אינם רק בעלי שרירים ומרץ כי אם גם בעלי תבונה; ודימוי חיובי זה חורג מהדימוי שנפוץ באותה עת.

שמאלי מרחיב בסיפורים את מנעד האפשרויות ומעצב דמות של עובד אדמה יוצא ארצות האסלאם השונה מדמות חלוצי העליות הראשונות או מדיוקן הצבר. מדובר לא

48 פיינשטיין, תהודת זהות, עמ' 156-158.

49 שמאלי, כסופי גאולה, עמ' 112.

50 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 143.

רק בבחורים ובחורות צעירים אלא גם בגברים ובנשים מבוגרים, דתיים ששומרים על תרבות מוצאם. בסיפור 'אדמה' המספר פוגש בנסיעה באוטובוס אישה תימנייה, מבוגרת, דתייה, וזו אומרת לו: 'תראה, חביבי, תראה ידיים של חקלאי במושב שבהרי ירושלים הקדושה - בבקשה... ובדברה - הושיטה מולי שתי ידיים גדולות ועסקניות, ידי עבודה גמישות ומופלאות, זרועות יבלות וסדקים ומכוסות חזיות וכתמים; ומתחת לציפורניהם'.⁵¹ האישה, עובדת האדמה, מרשימה מאוד את המספר, והוא ממשיך: 'הסתכלתי בעיניים מלאות הוקרה באישה עממית וטבעית זאת שהתערתה בין סלעי הרי יהודה; ובלב מלא רחשי-חיבה הקשבתי לסיפורה - שהיה ספוג שמחת-חיים, אושר משפחתי ותמימות ילדותית'.⁵² שני חלקי המשפט נפתחים בדימוי חיובי ומסתיימים בדימוי אוריינטליסטי של אישה עממית טבעית או תמימה וילדותית. למרות הדימוי החיובי ששמאלי מעצב בסיפוריו ולמרות גישתו המשלבת, משפט זה חושף גם מחשבות מסתייגות בעלות גוון אוריינטליסטי.

היגיינה

שלא כדימוי ההיגייני השלילי של עולי ארצות האסלאם הרחוק בטקסטים היסטוריים וספרותיים, שמאלי מעצב בסיפוריו דימוי חיובי של הגוף, של הבית ושל סביבת המגורים של העולים - מתוך היכרות וחיים משותפים עמם. לדוגמה בעלילת 'בנתיב הצער והאושר' המספר מתאר את סיפור חייהם של זוג תימנים ירושלמים שבדירתם הוא שכר חדר. יחיא, בתיאוריו, 'לבוש בגדי-שבת נקיים ונאים פניו רחוצים וזקנו מסורק', אשתו יונה השקיעה 'את כל מרצה והריצותה בקרצוף וגירוד, בניקוי וסיד, בשטיפה והדחה' של הבית, ואף החצר מרוצפת ונקייה ומקושטת בעשבי בשמים שמפיצים ריח נעים.⁵³ כאשר המספר נתקל במנהגים או בהתנהגות שנראו לא היגייניים בתפיסה מערבית, הוא מציע הסברים מפי הדמויות יוצאי ארצות האסלאם. אחד הנהגים הלא היגייניים הבולטים היה ישיבה או שינה על הקרקע. נוהג זה הרתיע את יוצאי אירופה, והם ניסו לשרשו. בסיפור 'אדמה' מוצגת דמות של אישה תימנייה, וכך היא מסבירה: 'לא היינו ישנים על מיטות כמו כאן, אלא שוכבים היינו על מחצלות או שטיח על פני האדמה. יותר נקי בחיי... מוציאים כל יום את המחצלת החוצה, מנערים ודופקים במקל - ואין נחשים ועקרבים, ואין זה וזה, אתה יודע מה שאני חושבת - כינים, פשפשים וצרות אחרות'.⁵⁴ המספר מביא את דבריה של האישה ללא שיפוטיות, וניכר כי מטרתו לחשוף לפני הקוראים הצעירים תפיסות אחרות של היגיינה. רבים מהתיאורים האלה פורסמו בספר **זהב בירושלים**, שראה אור ב-1980, יותר מחמישים שנה לאחר האירועים שהספר עוסק בהם, וייתכן שבאותן שנים הביט שמאלי על תקופות מוקדמות בחייו במבט נוסטלגי ואידילי.

51 שם, עמ' 44.

52 שם.

53 שמאלי, **זהב בירושלים**, עמ' 30-32.

54 הנ"ל, **על חוץ של חסד**, עמ' 46.

בסיפור 'שמחה בצריפם' המספר מתאר את מעשיה של המורה רינה, המלמדת תלמידים במושב עולים כיצד לצחצח שיניים.⁵⁵ המורה מציגה לפני שלושים תלמידים מברשת שיניים ומשחה, אך הם אינם יודעים כמה מדובר וכיצד להשתמש בהן. היא מסבירה על חשיבות צחצוח השיניים, מדגימה להם, ולאחר מכן מחלקת מברשות שיניים ומשחה, וכולם מתרגלים צחצוח. המחבר המובלע, המבקש לקרב את קהל הקוראים הצעיר לעולים החדשים, אינו מציג את תרבותם בשלייה, הוא גם אינו מאשים את ההורים על שאינם מטפלים בהיגיינת הפה של הילדים אלא רומז שהם טרודים בעבודה במשק. עם זאת, העובדה שהמספר מציג את כל הילדים, ללא יוצא מן הכלל, ולמעשה את כל תושבי המושב, ככאלה שלא שמעו על היגיינת הפה ועל השימוש במברשת שיניים ובמשחת שיניים צורמת. בניתוח דיאכרוני, אפשר לשער כי ייתכן שחל שינוי בעולם הדימויים של שמאלי בעקבות שיח ההיגיינה של העולים מארצות האסלאם שנפוץ בשנות העלייה הגדולה. בסיפור 'נתפזרו העננים' התפקידים מתחלפים: מורה מגיעה ביום חורפי למושב ומתלכלכת מבוץ לאחר שנכנסה לשולית עצומה. נשות המושב דואגות לה לרחצה ולניקיון: 'ניגבו והחליפו, התלחשו וצחקו, נדבות בגדים הלבישוה - והוציאוה לחדר הועד, והיא נקיה ויבשה וצוחקת'.⁵⁶

גברים תימנים מבוגרים כתלמידי חכמים וכמגשרים

שמאלי, כתלמיד חכם בעצמו, עיצב בסיפוריו את יוצאי ארצות האסלאם כבעלי מטען תרבותי יהודי ועשה זאת באמצעות דיאלוגים בין דמויות או בין הדמויות למספר.⁵⁷ בסיפורים רבים - כמו 'על התמורה', 'אגדת האחרון בפרדסיה', 'ארבעה שנכנסו לפרדס', 'הקודרים מיני קרח', 'משולחן צולע שיר נובע' ו'פרות של צדקה' - המספר פוגש דמויות של גברים תימנים מבוגרים, ועמן הוא פותח בשיחה בעלת צביון דרשני ומגלה אגב כך את העושר הרוחני של הדמויות ושל המספר. השיחה נפתחת במקור ראשוני, בדרך כלל מדרשי אגדה, ועוברת לדיון אקטואלי; או ההפך: דיון אקטואלי שמתפתח לשיח תלמידי חכמים בטקסט יהודי. הדיאלוגים האלה עשירים בציטוטים נרחבים מארון הספרים היהודי, שהסופר מביא ומבאר עבור הקורא הצעיר. בסיפור 'פרות של צדקה' המספר מתאר קבצן תימני שנכנס לגינתו ומבקש ממנו צדקה בטענה שהוא תלמיד חכם. המספר מסכים לתת צדקה בתנאי שהקבצן יספר לו דבר תורה. הקבצן משיב באגדה מוויקרא רבה ה, ד, שעניינה צדקה. המדרש מובא בסיפור כמעט מילה במילה. כשסיים הקבצן התימני לספר את דבר התורה העניק לו המספר צדקה, והלה בירכו בברכה בעלת גוון לאומי: הוא סימן נקודה על הקרקע, ובה הורה למספר לחפור ולנטוע עץ שיעניק לו פירות כל ימי חייו ואותו יוריש לילדיו.⁵⁸ שמאלי חיבר את הברכה בהשראת סיום סיפור האגדה, אך שינה אותה בהשפעת האידאולוגיה הציונית.

55 הנ"ל, בסופי גאולה, עמ' 123-131.

56 שם, עמ' 118.

57 לדימוי של גברים תימנים מבוגרים כתלמידי חכמים ביצירתו של טביב השו: גוברין, 'אחרית דבר'.

58 שמאלי, בצל אילן, עמ' 165-167.

לצד הדימוי של תלמידי חכמים, גברים מבוגרים יוצאי ארצות האסלאם מוצגים בסיפורים כבעלי ניסיון חיים רב, והם משמשים בוררים ויועצים. הגברים המבוגרים מייצגים לבני קהילתם ולעולים מקהילות אחרות. למשל, בסיפור 'הגשם דלף ודלף' תימני מבוגר משמש בורר בין נער לאישה המאשימה אותו בגנבת כספה.⁵⁹ בסיפור 'נער ותרמילו' תימני מבוגר מרגיע נער, עולה מרומניה, שבדרכו לפנימייה נאלץ להתמודד עם קשיי הקליטה. במפגש בין השניים המספר מבקש להעביר מסר של קיבוץ גלויות: 'יהודי מול יהודי, ואפילו משתי גליות רחוקות וזרות, מאירים כעינים איש לחברו, כשני אוטובוסים על גבי כביש בחשכת הלילה - המדליקים פנסיהם וקורצים עין זה לזה כדי להתאושש מעט ולומר איש לרעהו: חזק ונתחזק'.⁶⁰ התימני המבוגר מביטח לנער כי בתוך זמן קצר ידבר עברית על בורייה, משפחתו תקבל דירה בשיכון, הוריו ימצאו עבודה, והוא לא יצטרך ללכת לפנימייה. דברי ההרגעה בעלי המסר הציוני שהמחבר שם בפיו של התימני מקבלים עצמה יתרה דווקא משום שלא נאמרו מפי המספר או דמויות אחרות המייצגות את אנשי היישוב הוותיק או גורמים בממסד אלא מפי עולה חדש. בתיאורים אלה הסופר גם מערער את ההשקפה שלפיה המבוגרים הם דור המדבר שלא השתלב בחברה הישראלית ולא תרם לה. אדרבה, הגברים המבוגרים יועצים לא רק בעניינים של קהילה או דת אלא גם בסוגיות של קליטה והשתלבות במדינת ישראל.

למרות זאת, בשני סיפורים מוצגות דמויות של גברים יוצאי ארצות האסלאם ברוח הדימוי השלילי שהיה מקובל באותם ימים.⁶¹ בסיפור 'גם הצבר פורח' המספר מתאר גבר תימני מוזנח שעומד בפתח בית חולים ומבקש לפגוש את בתו ציונה, העובדת שם כאחות. השומר מבקש ממנו לעזוב, ובשיחה ביניהם נחשפת שכרותו. בהמשך הסיפור האב התימני משוחח עם גנן בית החולים, וגם אז נגלות תכונותיו השליליות, כמו עצלותו וחוסר רצונו לעבוד, וכן העובדה ששלח את בתו לקבץ נדבות ברחובות. המחבר יוצר מורכבות בתוך הסיפור ולהבדיל מהדמויות של השומר והגנן, המבליטות את הדימוי השלילי, המספר מביע אמפתיה כלפי האישה המבקש לפגוש את בתו שמצליחה בעבודתה כדי להתגאות בה: 'רק אביט ואצעק: הביטו! בואו וראו, בני אדם כולכם! לנסים יש בת כל-כך יפה! לנסים המלוכלך יש בת כל-כך נקיה! לנסים הכלב יש בת-מלך! ושתשמח אמה המסכנה בגן-העדן'.⁶²

משפחה, ילדים ונשים

שלא כדימוי השלילי שדבק בתא המשפחתי של יוצאי ארצות האסלאם, בסיפורים של שמאלי מוצג דימוי חיובי שסביר להניח כי צמח מהמפגשים התדירים של המחבר עם

59 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 114-118.

60 הנ"ל, בסופי גאולה, עמ' 73.

61 לדימוי הרווח של גברים תימנים השוו: הופמן, 'בני תימן בארץ'; וכן ברלוביץ, 'דמות התימני בספרות'.

62 שמאלי, בצל אילן, עמ' 19.

העולים וממגוריו בשכונה התימנית. בסיפור 'בנתיב הצער והאושר' מתוארת מערכת יחסים אוהבת בין בני זוג תימנים - יחיא ויונה. כך לדוגמה המספר מתאר את כניסתו של יחיא לחצר הבית לאחר יום עבודה: 'ומיד מתחיל מסלסל בקולו: יונה! יונה! יונה! הי, יונתי בחגווי-הסלע, בסתר המדרגה! הראיני מר-איך, השמי-עיני קו-לך... יו, יחיא, כבר באת ברוך השם?! - מקבילה יונה את פני אישה בפנים מאירים ובעיניים שמחות - ברוך השם ויהיה שמו מבורך!'.⁶³ בסיפורים רבים המספר מדגיש את מסירות האימהות לילדיהן בהיבטים של בריאות, היגיינה וחינוך. אף שיש לנשים ילדים רבים, הן דואגות לכולם. בסיפור 'זכריה בן תמימה' האם אומרת למספר: 'אישה אם תלד עשרה ילדים, לכולם בליבה יש שם אהבה; וזכריה - חכם ויפה וטוב מזג, ולומד תורה בשקידה רבה'.⁶⁴ גם האם שרה מועלים בסיפור 'האם' מסרבת למסור את תינוקה לאימוץ תמורת תשלום ואומרת לאישה שהציעה את העסקה: 'אני אמא. לא?! ואם אלד אפילו מאה ילדים, אוהב את כולם... [...]. אפילו אם תמלאי לי זה הצריפון כולו זהב - אמרה שרה וחבקה את התינוק היונק אל לבה - לא אתן לך אותו בשום פנים'.⁶⁵

גם ייצוג הילדים העולים מארצות האסלאם בסיפורים של שמאלי חיובי. שלא כמו בתיאורים שהיו מקובלים אז, המספר מציג את הילדים כבעלי תשוקה ללמוד ורצון להצליח בלימודים. בשניים מהסיפורים בולטים ילדים מצפון אפריקה: יוסף בסיפור 'תפילה חדשה' 'בעל כשרונות נעלים הוא ותפיסתו מהירה מאוד. עשרות מילים כבר למד לקרוא מן הלוח, והוא-הוא המציק לי יום-יום בתביעותיו לספר חדש';⁶⁶ ומשה בסיפור 'ביקור אצל אמא' הוא תלמיד חרוץ בלימודים ובעבודות המשק המשפחתי.⁶⁷ גם בנה של תמימה הכובסת בסיפור 'כנפים' מוצג כבחור מוצלח שמסיים קורס טיס בצה"ל,⁶⁸ וכאמור, הבת של נסים בסיפור 'גם הצבר פורח' עובדת כאחות בבית חולים בתל אביב.⁶⁹ הדוגמאות הללו ממחישות את ראיית העולם של הסופר, שלפיה השתלבות של בני הדור השני בחברה הישראלית תביא להצלחתם. אולם על אלה עולים סיפורים אחדים שאינם עוסקים בסוגיות של עלייה, קליטה והתאקלמות בארץ או במצוקה, אלא מתארים חוויות ילדות ונערות רגילות, למשל בסיפור 'בקצה הזרת', שהמספר מתאר בו חיזור של נער ונערה תימנים אשר ממתניגים לאוטובוס;⁷⁰ או בסיפור 'ביקור אצל אמא', שהמחבר מבקש להעביר בו מסר לכלל הקוראים דרך מעשה חסר אחריות של שני אחים.⁷¹

63 הנ"ל, זהב בירושלים, עמ' 30-31.

64 הנ"ל, בצל אילן, עמ' 163.

65 שם, עמ' 149.

66 הנ"ל, בקצה הזרת, עמ' 27-31.

67 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 143.

68 הנ"ל, בצל אילן, עמ' 137-143.

69 שם, עמ' 15-22.

70 הנ"ל, בקצה הזרת, עמ' 7-13.

71 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 142-152.

שמאלי הרבה להציג בסיפוריו את השינוי שחל במעמד הנשים מארצות האסלאם לאחר העלייה לישראל. הסיפורים מתייחסים בעיקר לסוגיית הנישואים בגיל צעיר ולחוסר ההשכלה, ומהדהד בהם המצב לפני ההגירה לארץ. בסיפור 'משולחן צולע שיר נובע' חמאמה מספרת שחיתנו אותה עם גבר מבוגר: 'הייתי יתומה מסכנה בתימן, לא אבא היה לי, ולא אמא. ואז עשו לי חתונה עם אחד זקן. אולי בן מאה שנה, בחיי. הוא היה זקן זקן ואני עוד ילדה, בחיי'.⁷² בהמשך הדברים היא מוסיפה: 'אנחנו, התימניות, לא למדנו בתימן בביצפר (בבית ספר) או בבית כנסת כמו פה. משום כך לא ידענו לא תפילה ולא תורה'.⁷³ מדינת ישראל היא זו המביאה לתמורה בחיי הנשים,⁷⁴ כמו שימימה, אישה תימנייה, מעידה בסיפור 'כנפים': 'מה מאוד שמחנו, אנו בנות תימן, בשמענו שכאן לא רק הבנים לומדים ומתחנכים, אלא חובת חינוך זו חלה גם על הבנות. ועל כך נתונה תודתנו לממשלת ישראל'.⁷⁵ בכל הטקסטים העוסקים בשאלת מעמד הנשים המספר מציב את הרעיונות בפני דמויות של נשים, ולא בקולו של המספר או דמויות של גברים, וכך מעצים את המסר. עם זאת, חשוב להדגיש כי הנישואים המוקדמים וחוסר ההשכלה של הבנות אופייניים לחברות מסורתיות, אך כמה מהקהילות בארצות האסלאם עברו תהליכי מודרניזציה, ובהם השתנה גם מעמד הנשים. קהילות אלה נעדרות מסיפוריו של שמאלי, ולמעשה מהדימוי שהוא מעצב. רמז לאפשרות אחרת מופיע בסיפור אחד שלו – 'נתפזרו העננים' – ובו ילדה ממרוקו מספרת למורה המלמדת בבית הספר במושב: 'אני ממרוקו ולמדתי באליאנס'.⁷⁶ אליאנס (כל ישראל חברים) היא רשת חינוך יהודית-צרפתית שהקימה בתי ספר בקהילות רבות בצפון אפריקה, בבלקן ובמזרח התיכון, ובה למדו בנות חינוך מודרני.

תרבותם של יוצאי ארצות האסלאם

הסיפורים עוסקים בעיקר בחברה הישראלית ובקליטה של העולים מארצות האסלאם בשנות החמישים והשישים. למרות זאת, בסיפורים רבים מתואר מצב היהודים בארצות האסלאם בהקשרים של חברה, תרבות ומערכת היחסים שלהם עם המוסלמים. אלה מלמדים על הקשב של המחבר לדברי העולים ועל שאיפתו לשתף בהם את הקוראים הצעירים לידי הארץ. רבים מן הסופרים למבוגרים ולילדים ביקשו להשכיח את חיי היהודים בתפוצות השונות כחלק מהגישה של שלילת הגלות. הגלות נשללה כמהות משותפת אחת ונתפסה כתקופה של חסר, תקופת ביניים חשוכה שיש לשכוח, ולכן נתפסה גם תרבותם של יוצאי ארצות האסלאם כנחותה ונחשלת והיוצרים לא מצאו בה כל עניין, אולם שמאלי גילה עניין בתרבותם של העולים מארצות האסלאם במגוון צורות, ועל כך תעיד למשל התעניינותו

72 הנ"ל, זהב בירושלים, עמ' 96.

73 שם.

74 השוו: בן-חביב, 'הנשים התימניות'.

75 שמאלי, בצל אילו, עמ' 138.

76 הנ"ל, כסופי גאולה, עמ' 119.

בצמחים המקיפים את בתי העולים בסיפור 'מעשה בתוכי ירוק'. וכך הוא כותב: 'התחלתי לבדוק בגינות שליד בתי המושב, כדרכי בכל טיול שאני עורך בארץ. שכן, לפי צמחי-הנוי הגדלים בגינות שליד הבתים אפשר לעמוד על יחודם של בעלי-הבית, עברם ומוצאם'.⁷⁷ בסיפורים מפוזר מידע על שלל היבטים מחיי היהודים בארצות האסלאם. הנה בפסקה אחת בסיפור 'עובדיה עולה לישראל' המספר מציג פרק בהיסטוריה, ובו היבטים של גאוגרפיה, דמוגרפיה וכלכלה בחייהם של היהודים בסביבת רוב מוסלמית:

בכפר נידח אחד שבארץ תימן הרחוקה היתה משפחה יהודית אחת. בכל הגלויות היו היהודים גרים, על פי רוב, בערים ובעירות. ואילו בגלות תימן היו היהודים מפוזרים בכפרים. כי ארץ עניה היא תימן הצחיחה והיבשה, ורק משפחות יהודיות בודדות יכלו למצוא לעצמן פרנסה ומחיה ליד כל ישוב חקלאי של הערבים. בגלויות אחרות היו היהודים עוסקים בעיקר במסחר וברוכלות, ואילו יהודי תימן שלחו ברובם ידם במלאכה, והיו תופרים לתושבי הארץ בגדים, ומתקנים נעליהם, מרצעים את אוכפיהם וצורפים להם עדיים ותכשיטים בזהב ובכסף.⁷⁸

גם בסיפורים אחרים – 'אדמה',⁷⁹ 'לב אמא הכל יודע',⁸⁰ 'ביקור אצל אמא'⁸¹ – מפורטות פרנסות היהודים בארצות האסלאם, ובעיקר המלאכות השונות והמסחר שהם עסקו בהם, ומתואר כיצד נהגו למכור את תוצרתם למוסלמים.

מערכת היחסים של היהודים עם המוסלמים בארצות השונות מובאת בסיפורים מפי שורה של דמויות; ואלה יוצרים תמונת עבר מורכבת. בסיפור 'עובדיה עולה לישראל' המספר מציג מערכת יחסים טובה בין שתי נשים בתימן – יהודייה ומוסלמית. הוריו של עובדיה נפטרו ממחלה מידבקת, ויונה אמו מבקשת על ערש דווי משכנתה המוסלמית פטמה כי תגדל את עובדיה וכי כשיגיע לבגרות תספר לו שהוא יהודי. פטמה לוקחת את הילד לחסותה, מעניקה לו את השם עבדאללה ומגדלת אותו כאחד מילדיה. כשמלאות לנער שלוש עשרה שנים היא מספרת לו על מוצאו ושולחת אותו למסע למדינת ישראל. המספר מציג דימוי חיובי לאישה המוסלמית וכן מערכת יחסים חיובית בין הנשים: 'נשים טובות לב יש בתוך כל עם ועם, ופטמה היתה אחת מהן. אהבה וידידות היו שורות בינה לבין יונה, אמו של עבדאללה היתום, ואת אהבתה זאת העבירה מן האם אל בנה היתום'.⁸² לצד מערכות יחסים כאלה אפשר לקרוא בסיפורים גם גישה שלפיה מצבם של היהודים בארצות האסלאם היה רע תמיד. בסיפור 'כנפים' המספר קורא חיבור שכתבה ילדה על מצב היהודים בתימן: 'חיי היהודים בתימן היו מאוד קשים בגלל העיניים והרדיפות,

77 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 164.

78 הנ"ל, בסופי גאולה, עמ' 160.

79 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 45-47.

80 שם, עמ' 125-130.

81 שם, עמ' 142.

82 הנ"ל, בסופי גאולה, עמ' 163.

שהמון העם הפרא רדף את אחינו בני ישראל'.⁸³ גישה אחרת שמתוארת בסיפורים קושרת את ההתערערו ביחסים בין יהודים למוסלמים בארצות האסלאם לסכסוך היהודי-ערבי בעקבות הקמת מדינת ישראל. כך מספרת מזל למספר בסיפור 'לב אמא הכל יודע' על מערכת היחסים הטובה עם המוסלמים, 'עד שהתחילו המוסלמים שבארץ לריב עם היהודים שבירושלים ובתל אביב - ונגמרו הימים הטובים והתחילה השנאה לבעור בין היהודים והגויים שבבגדד והערבים אחרות שבעירק'.⁸⁴

שמאלי מרחיב על היבטים שונים בתרבותם של יוצאי ארצות האסלאם, ובתוך כך הוא מעניק דגש מיוחד לזו של יוצאי תימן, שהוא הכיר אותם בעת שהתגורר בביתה של משפחה תימנית בירושלים. בסיפור 'משולחן צולע שיר נובע' המספר מתאר את סעודות התימנים, המלוות בשירים רבים:

כל השירים כולם הושרו בלשון הקודש. מהם שירי קודש ושירי ציון, ורק מעטים מהם שירי חול. הם לא שמעו את השמות ביאליק או טשרניחובסקי, אך ידעו את רבי יהודה הלוי והכירו את רבי שלמה אבן גבירול. ובעיקר חביב היה עליהם משוררם התימני הנערץ רבי שלום שבזי שחי בגולת תימן הנידחת במאה השבע-עשרה וכתב שירי געגועים רבים לציון - כחברו רבי יהודה הלוי בספרד, במאה השנים-עשרה.⁸⁵

בהמשך הסיפור המספר מסביר לקוראים שיהודי תימן דיברו ערבית ושילבו בה מילים בארמית, למשל 'שני יהודים, הפוגשים זה את זה בתימן לפני זריחת החמה, קוראים איש אל חברו בקול רם: "צפרא טבא". ולמה? משום דרכי זהירות, כדי שידעו שניהם אם יהודי או נכרי לפניהם'.⁸⁶

לצד התרבות של הגברים היהודים מתוארת בסיפורים התרבות העממית של נשים בארצות האסלאם ללא התנשאות או שיפוט. בסיפור 'אדמה' המספר מתאר את המחוות המילוליות והגופניות שאישה אשר הוא משוחח עמה מברכת 'בן פורת יוסף... - אמרה האישה כשהיא מעבירה אצבעות יד-ימינה על עליה, מגישה אותן אל שפתיה ומנשקתן'.⁸⁷ האישה גם מסבירה לסופר מדוע לא נהגו לחגוג ימי הולדת בארץ מוצאה: 'אצלנו בתימן לא היו רושמים ילד שנולד ולא ערכו לו יום-הולדת אף פעם כמו בישראל, ולא היו שואלים למספר השנים, נגד מזיקים'.⁸⁸

83 הנ"ל, בצל אילן, עמ' 137.

84 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 126.

85 הנ"ל, זהב בירושלים, עמ' 99.

86 שם, עמ' 95.

87 הנ"ל, על חוץ של חסד, עמ' 43.

88 שם, עמ' 45.

מחדלים של הממסד הקולט

אף שהמחבר השתייך לקבוצת הוותיקים בארץ ולממסד הקולט ולמרות היותו ציוני, הוא היה ער לקשיי העולים וחשף בסיפוריו מחדלים לא מעטים שנדונו באותה עת בעיתונים ובמשך השנים אף נכתבו על אודותיהם מחקרים היסטוריים. בכמה מהסיפורים המחדלים מוצגים מפורשות, ובאחרים הם נרמזים בלבד ואפשר ללמוד עליהם בעקיפין מתוך האירועים המתוארים או מן הדברים שהמחבר שם בפי הדמויות. בסיפור 'ביקור אצל אמא' המספר מתאר תיאור של עולים שלא הסכימו להתפנות מנמל חיפה במבצע 'מן האונייה אל הכפר': 'היו עולים, אשר בעטו ורגזו, התמרמרו והכריזו שביתת רעב, כאשר הביא אותם האוטובוס מנמל חיפה לאחד הישובים החקלאיים שבנגב. שטופי דמעות ישבו על מטלטליהם, ולא רצו בשום פנים ואופן לרדת לישוב שב"מדבר הנורא" הזה; דרשו באיומים להחזיר אותם למולדתם באפריקה – או להביאם לעיר תל אביב'.⁸⁹ אמנם המספר משבח את בני הזוג יוסף ופורטונה שהתיישבו במושב בנגב מרצונם, אך בד בבד הוא מציף את מדיניות הממסד הקולט שהעביר עולים ביום הגיעם ארצה ישירות אל מקום ההתיישבות, לעתים במניפולציות, כדי לפסוח על תחנת הביניים, כמו מחנה עולים או מעברה, ולמנוע מהם הזדמנות להעלות תביעות מגורים. רק מקצת העולים הביעו מראש את הסכמתם להתיישב במושבים, ורובם הוצבו בפני עובדה מוגמרת. ההתעלמות מהעדפותיהם באה לידי ביטוי גם בסיפור 'מעשה בתוכי ירוק', המספר על ביקורו של המספר במושב בעמק הירדן ההררי המיושב בעולים מכורדיסטן. איש מבוגר מעיד מפניו כי בתחילה יושבו עולים אלה בנגב, ובמושב המדובר יושבו עולים מהודו. העולים מכורדיסטן סבלו מחום הנגב כי בכורדיסטן חיו באזורים הרריים קרים, ואילו העולים מהודו, שחיו באזורים חמים בארץ מוצאם, סבלו בגליל העליון הקר. רק לאחר שהפגינו שתי הקהילות מול משרדי הסוכנות בתל אביב הותר להן להחליף בין המושבים.⁹⁰

במרבית הסיפורים מחנות העולים, המעברות ומושבי העולים מתוארים תיאור אידילי מתוך אידאולוגיה ציונית שתאמה את מאפייני ספרות הילדים המחנכת. עם זאת, בכמה מהסיפורים מוצגת תמונה נאמנה למציאות של צפיפות, מחסור, דלות וחוסר במשאבים ששררו במעברות ובמושבי העולים. בסיפור 'אגדת האחרון בפרדסיה' מתאר המספר תמונה קודרת של מחנה העולים פרדסיה: 'נשים [...] מקוששות עצים ומבערות אש מתחת לדודי נחושת כרסניים ומאדימים. תינוקות וילדים שחומים, חשופי שתי [...] תורים ארוכים, צפופים וקולניים ליד אשנב המשרדים, המרפאה, מחסני הבגדים ובית התמחוי. [...] גדודי גדודים של נערי הפקר חומים, מגולחי חזה וחבושי בלואים'.⁹¹ גם מושבי העולים מתוארים כנקודות יישוב דלות הסובלות מחסור ומצוקה, כמו המושב (הדמיוני) חמושים שבשרון המזרחי שבסיפור 'נתפזרו העננים': 'במישור ללא עץ יתפרקד המושב,

89 שם, עמ' 142.

90 שם, עמ' 162-166.

91 הנ"ל, בסופי גאולה, עמ' 98.

פתוח לכל מסתנן ורוצח. לא חומה לו מסביב ולא מבצר, לא גבעה נשאה ולא חיל. רק בתים קטנים ודלים פזורים בו ולולים ודירים מעטים, ומסביב אדמה שחורה וטובענית.⁹² שמאלי, בתור מפקח מטעם משרד החינוך ביישובי העולים בשרון, הציף בסיפורו מחדלים רבים של מערכת החינוך ואת יחסם של המורים לעולים. הסיפורים 'תפילה חדשה', 'תעודתה של אורלה', 'שמחה בצריפים' ו'נתפזרו העננים' עוסקים במורים שמלמדים ביישובי עולים וחושפים מחדלים של מערכת החינוך. בשני הסיפורים הראשונים המספר מעלה את בעיית המורים אשר לא הסכימו להגיע ללמד ביישובי העולים שהיו מרוחקים מהערים הגדולות ושררו בהם תנאים ירודים. בשניהם מורים אותם נדרש המספר לחנוך ביישובי העולים, אינם מגיעים לעבודתם. בסיפור 'תעודתה של אורלה' המספר מבקר במפורש את המורים הצעירים: 'פסה החלוציות ופגה ההתלהבות. כבתה אש הקודש בלב צעירנו ואין עבודה לשמה. נערה בת שמונה עשרה, שירדה מעל ספסלה שבבית המדרש למורים, רצונה להורות רק בתל אביב. [...] למה לה לותר על תל אביב והמונה, קרקסה וגלידתה, וללכת ולהתענות בישוב נדח של עולים חדשים? חלמא טבא חזו בתל אביב וצל הרים נראה להם כהרים!'⁹³ בסיפור 'תפילה חדשה' מורה שמלמד במושב עולים מתאר למספר את התעלמות משרד החינוך מבקשותיו הבסיסיות. הוא מעיד שלא קיבל ספרי לימוד '[עד שכיתתי] רגלי והשגתי את הספרים, ובחנינם, סוף סוף נתנו. למדתי לתבוע בשבילים בפה מלא – והנני משיג'.⁹⁴ חלונות הצריף שהוא לימד בו היו פרוצים, בכל חודשי הסתיו והוא ביקש להתקין זגוגיות בחלונות אך לא נענה, ובחורף הציף הגשם את הצריף והוא לא יכול ללמד בו.

בשני סיפורים – 'מיטת עץ קטנה' ו'אם' – המחבר מעלה את סוגיית האימוץ והמכירה של ילדים בשוק השחור בישראל בשנות החמישים. בסיפור 'מיטת עץ קטנה' המספר מתאר זוג תימנים שילדיהם בגרו ועזבו את הבית והם נותרו בגפם. הם בוחרים לאמץ ילד יתום שהגיע בעלייה הגדולה, '[ו] עוד באותו יום לבשו שניהם בגדי שבת וקמו ועלו למחנה העולים, בחרו לעצמם ילד מיתומי ישראל שבין העולים והביאוהו לצריפם בשירה וזמרה'.⁹⁵ הציטוט התמים משקף את האווירה בארץ באותה תקופה, שאז נעשה האימוץ לא בתהליך מסודר ומובנה, ואין ספק שפתח פתח להתנהלות לא תקינה. מעניין שבסיפור הפך שמאלי את היוצרות, וזוג תימנים הוא שמאמץ ילד, ולא אנשי היישוב הוותיק יוצאי אירופה או ילידי ישראל. בסיפור 'אם' הוא הביא את סיפורה של שרה מועלם שבעלה נהרג בתאונת דרכים, והיא נותרה אלמנה עם שבעה ילדים, ובכללם תינוק שזה עתה נולד. ביום חורפי, כשרה ספונה בצריפה במעברה, מבקרת אותה אישה ומציעה לקנות את בנה. האורחת מסבירה את מעשיה ולמעשה חושפת את פעילותה הלא חוקית: 'אנחנו חס

92 שם, עמ' 112.

93 שם, עמ' 79.

94 הנ"ל, בקצה הזרת, עמ' 28.

95 הנ"ל, בסופי גאולה, עמ' 25.

ושלום לא סוחרים בילדים! – אומרת האורחת ברוגז קל – את צריכה להבין חביבתי. אנחנו דואגים לילדים יתומים כמו ילדך, ועושים מתוך רחמנות... יש בית של אלמנה ובו שבעה ילדים רעבים וערומים. ויש בית של עשירים – ואין להם ילדים. והם רוצים ילד... פשוט מאוד. והם עוד משלמים סכום הגון. זה רע? זה שוק שחור, חלילה! ⁹⁶ שרה אינה משתכנעת, והאורחת יוצאת מהצריף זועפת.

*

במאמר ניתחתי סיפורים קצרים שפרסם אליעזר שמאלי מהקמת מדינת ישראל עד שנות השמונים, ובמרכזם דמויות של עולים מארצות האסלאם. כבסיס לבחינה הצגתי את גוף המחקר הקיים על הדימוי של העולים מארצות האסלאם בשלושה תחומי דיון: היסטוריה, ספרות וספרות ילדים. השוואה בין שלושתן העלתה שמרבית החוקרים עסקו בדימוי השלילי של העולים הללו, ורק אחדים ניתחו את הדימוי החיובי שהיה להם. המחקרים משקפים את מצאי הטקסטים מאותם עשורים, שבעיקרו אכן מציג דימוי שלילי של העולים מארצות האסלאם ומבטא את התפיסה שרווחה בקרב הכותבים יוצאי אירופה. המתח התרבותי בין שתי התפוצות מוצג כגורם המרכזי להיווצרות דימויים שנעים על מקשתן שבין הסתייגות מוחלטת לשילוב מוחלט. במאמר הצעתי ציר פרשנות, ובו שורה של אמות מידה שמטרתן להרחיב את ניתוח הדימוי שעל הציר הסתייגות-שילוב ולהסבירו, ואלה הן: הכותב והסוגה; אידאולוגיה; בחינה דיאכרונית של הדימוי; טיב היכרותו של הכותב עם הקבוצה הנתונה למבטו; המרכיבים הנעדרים מן הדימוי; הגורם הדתי במפגש בין-עדתי ובדימוי. בחנתי את סיפוריו של שמאלי בשנים הנדונות על פי אמות המידה המוצעות והראיתי כי הדימוי ששמאלי מעצב לעולים מארצות האסלאם היה רובו מורכב ונטול מבט סטראוטיפי. אמות המידה מאפשרות לנתח ולהסביר את מורכבות הדימוי שהסופר מעצב, ולא לראות בו צינור שקולם או דעותיהם של העולים מארצות האסלאם מסתגנים דרכו; אמות המידה למעשה מאפשרות לאפיין ולהסביר את המהלך האידאולוגי והאומנותי של הסופר. כך אני מראה כי שמאלי ביקש להכליל את העולים מארצות האסלאם בנרטיב הציוני החלוצי, היה קשוב לתרבותם ושטח אותה לפני הקוראים. הוא הציג את משפחותיהם בחיוב ותיאר את הגברים כבעלי הון תרבותי יהודי. שמאלי היה ער למחדלים של הממסד הקולט וחשף אותם, ובתוך כך תיווך את תפיסותיהם ואת דעותיהם של העולים. דימוי זה התעצב בין היתר כפועל יוצא מאידאולוגיה ציונית מקרבת, מתוך היכרות מעמיקה עם העולים מארצות האסלאם ובשל הרקע הדתי המשותף לו ולעולים. הדימוי של יוצאי ארצות האסלאם בסיפוריו של שמאלי חורג, ועל כן מערער על הדימוי השלילי שרווח בטקסטים היסטוריים וספרותיים שפורסמו בעשורים הראשונים למדינה. הדימוי החיובי של שמאלי ופיענוחו באמצעות אמות המידה שהוצעו משמשים פתח לדיון בדימוי חיובי, ולא רק שלילי, ונוסף על כך המשך לדיון מתודולוגי בין-תחומי שנדרש להמשיך לפתח.